

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2 (477.73) “6377” 7

Горбенко К.В., Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Горбенко Кирило Володимирович (1968 р.н.). Закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту у 1997 р. Старший викладач кафедри історичних дисциплін Миколаївського інституту ОНУ. Керівник археологічної експедиції з дослідження городища фінальної бронзи “Дикий Сад”. Автор понад сорока наукових та науково-публіцистичних статей з питань історико-культурного розвитку регіону Степового Побужжя на рубежі II-I тис. до Р.Х., а також науково-методичних посібників зі стародавньої історії та релігієзнавства. Тема кандидатської дисертації: “Степове Побужжя в добу фінальної бронзи XII-X ст. до Р.Х. (за матеріалами укріпленого поселення “Дикий Сад”)”.

Основні результати п’ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи “Дикий Сад”

Запропонована стаття присвячена аналізу основних археологічних артефактів городища. Серед них найбільш значимими є залишки архітектурних споруд, предмети матеріальної і духовної культури. Виходячи з усього археологічного комплексу городища, можна охарактеризувати “Дикий Сад” як яскраве явище серед археологічних пам’яток періоду фінальної бронзи степової смуги півдня України, яке виконувало функцію культурно-релігійного, торгово-економічного та політичного центру Східної Європи.

The article is devoted to the analysis of the main archaeological artefacts of the hillfort. The most important among them are the remainders of architectural buildings, the objects of material and spiritual culture. “Dikiy Sad” can be described as an important archaeological monument of the period of final bronze of the steppe line of the South Ukraine, which fulfil the function of cultural and religions, commercial, economical and political centre of East Europe in II-I millennium B.C.

Епоха бронзового віку стала за багатьма ознаками переломною для людства в цілому та народів Причорноморської ойкумени, зокрема. Це, насамперед, розвиток комплексного господарства з коливанням в різні періоди питомої ваги землеробства та скотарства, металургійної справи, демографічний вибух, поступова стратифікація та диференціація соціально-економічних відносин, зміцнення інституту вождів, трансформація релігійних та

ідеологічних уявлень. Особливо процеси змін стали відчутними на заключному етапі епохи бронзи (BrD), коли процес політогенезу та революційні зміни у господарстві стали незворотними.

Завершальною археологічною культурою доби бронзи в степовій смузі Причорномор’я була білозерська, яка з одного боку завершила бурхливий бронзовий вік, а з іншого – дала поштовх новій епосі – віку раннього заліза, часу

появи у нашому регіоні писемних народів (кіммерійці, скіфи, сармати), утворення перших політичних суспільств, державних структур та грецьких міст-держав.

На сьогодні археологам відомо більше 200 поселень та понад 800 поховань білозерської культури, які розкинулися на території від Дунаю до Доно-Волзького басейну. Найбільш показовою археологічною пам'яткою регіону Степового Побужжя доби фінальної бронзи є городище "Дикий Сад". Городище розташоване практично в самому центрі історичної частини сучасного Миколаєва. Під час свого існування городище займало високу терасу лівого берега р. Інгул, у місці його злиття з р. Південний Буг. Зі сходу тераса обмежувалася крутими схилами, які доходили до води. Можна припустити, що в порівнянні з давніми часами цей виступ у наш час зменшився в довжину по осі схід-захід мінімум на 60-80 метрів.

Сучасна площа городища сягає понад 3 га, хоча в давнину воно, звісно, займало більшу територію (приблизно 4–5 га). Висота сучасної денної поверхні від рівня ріки Інгул коливається від 19,35 м у південно-східній частині (край обриву) до 22 м у центрі досліджуваної частини і до 27,16 м у північно-західній частині території городища. Подібний перепад висот пов'язаний з великим наносним шаром сучасного сміття та техногенним впливом. В плані поселення має форму овалу, витягнутого по вісі з південного сходу на північний захід. Відкриті архітектурні споруди розташовані вздовж річки Інгул в тричотири ряди та практично примикають одне до одного, створюючи таким чином єдиний архітектурний комплекс, який розкинувся у формі дуги.

Культурний шар городища значною мірою знищений сучасними будівлями, фактичний матеріал дає заповнення приміщень в залежності від їх глибини (від 0,3 до 1,5 м). Знайдені в ньому артефакти за всіма показниками відносяться до епохи існування білозерської археологічної культури, хоча деякі матеріали є дуже синкретичними. Практично всі досліджені приміщення і споруди виникли одночасно і локалізуються на відносно рівній площадці (виключення складають приміщення № 3 та № 4, заповнення яких дає змогу прослідити два будівельно-хронологічних горизонти).

На поселенні простежується наступна стратиграфія – під дерном залягає шар суглинку з чорноземом, насичений побутовим сміттям та будівельними залишками – знахідки практично відсутні (товщина від 0,2 м до 0,5 м); під ним – шар гумусованого суглинку світлого або темного кольору; у цьому горизонті починають з'являтися знахідки, переважно нечіткі: фрагменти кераміки та кістки тварин (товщина

від 0,3 м до 1,2 м); далі горизонт золистого ґрунту (культурний шар), найбільш насичений різними артефактами, які відносяться до часу існування городища: частини посуду, знаряддя праці з кістки, рогу, бронзи і каменю, кістки тварин і людини (товщина від 0,1 м до 0,4 м); за ним шар гумусованого суглинку – рівень підлоги, у приміщеннях під ним практично скрізь розташовуються ями господарського і ритуального характеру (товщина від 0,1 м до 0,2 м); останній горизонт – материковий ґрунт.

В запропонованій статті автор намагається проаналізувати основні археологічні показники, які були зафіксовані в ході п'ятнадцятирічних розкопок городища. Серед всього комплексу артефактів з городища найбільш значимими є залишки архітектурних споруд, предмети матеріальної і духовної культури. Виходячи з цього, основною метою роботи є ознайомлення широкого кола науковців та краєзнавців з основними археологічними знахідками та головними висновками, отриманими під час досліджень городища "Дикий Сад" за період з 1991 по 2005 роки.

Перші сліди існування на території Миколаївського півострова стародавньої пам'ятки були зафіксовані ще наприкінці 1920-х років, однак протягом тривалого часу повномасштабні розкопки на його території не проводилися. Виключення складають фрагментарні збори Т.Т.Камінського та його помічників з гуртка "Друзі музею" у 1927-28/1956-57 рр. й розкопки Причорноморської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка у 1956 р. Загальною експедицією керував завідувач кафедри археології університету Л.М.Славін, а розкопки у "Дикому Саду" проводив окремий загін експедиції під керівництвом О.М.Мальованого. Основу знахідок склали уламки керамічного посуду і кістки тварин, на деяких ділянках були зафіксовані залишки кам'яних фундаментів стін стародавніх приміщень. До вдач розкопок тих років можна віднести знахідку 1956 р. – бронзовий ніж сабатинівського типу [1] та знахідку 1927 р. – бронзовий казан кіммерійського типу [2].

Регулярні дослідження під керівництвом Ю.С.Гребенникова і К.В.Горбенка розпочалися тільки на початку 1990-х років і тривають постійно до нашого часу (за ці роки досліджено приблизно 30% площі пам'ятки). За останні п'ятнадцять років досліджень стало можливим суттєво змінити наше уявлення щодо городища й не тільки по іншому подивитися на історичний розвиток нашого регіону, але й на характер та культурну спадщину усієї білозерської культури. Змінилося ставлення дослідників на хронологічні межі існування пам'ятки,

архітектуру, матеріальну й духовну культуру, господарство та побут мешканців городища, соціально-економічні й політичні аспекти розвитку регіону всієї циркумпонтійської ойкумени на рубежі II-I тис. до Р.Х. [3].

Порівняльний аналіз археологічного матеріалу дозволяє стверджувати, що городище “Дикий Сад” виникло наприкінці XII ст. й функціонувало до кінця X ст. до Р.Х. Цей висновок підтверджують і абсолютні дати, що були зроблені М.М.Ковалюхом в Київській радіовуглецевій лабораторії. З обробленого кісткового та керамічного матеріалу отримали п'ятнадцять дат, які вкладаються в наступні хронологічні рамки – 1186-1126[±].80 – 925-920[±].50 рр. до Р.Х. Однак, при цьому порівняльний аналіз деяких форм кераміки дозволяє припустити, що життя на городищі могло тривати й впродовж наступного часу, приблизно до середини IX століття до Р.Х. Для більш детального обґрунтування цих висновків необхідно як можна більше визначити абсолютні дати речей з різних археологічних об'єктів пам'ятки, що й планується зробити найближчим часом.

Станом на 2005 рік на території городища досліджено 20 археологічних об'єктів – вимоїна (північна границя городища), господарча яма для зберігання зерна, ритуальний пандус, 16 приміщень різної функціональної приналежності – житлові, господарські, культові, а також розпочаті розкопки оборонних укріплень – рову та муру [4].

Більшість заглиблених приміщень на городищі виконували роль житлових помешкань (приміщення №№ 1,2,9,10,14 на ділянці “А”; № 1 на ділянці “СК”). Вони мали форму прямокутника з овальними кутами, довгою віссю витягнуті уздовж річки Інгул. Їхні розміри від 4-6 до 7-8 м, глибина 0,8-1,1 м.

Наземні та частково заглиблені конструкції, напевно, використовувалися мешканцями городища як господарські споруди – загоны для худоби, майстерні, господарські склади (господарська яма на ділянці “СК”, кам'яна будова біля приміщення № 9, приміщення №№ 5,11,12).

У більшості з цих приміщень збереглися залишки кам'яних конструкцій. Кам'яні кладки використовувалися мешканцями городища як фундаменти для глинобитних стін, цокольних конструкцій чи для облицювання стін приміщень. Каміння для цих потреб використовувалося місцевого походження, як правило, з вапнякових порід. При спорудженні кладок використовували постелісто-ложковий принцип, тобто каміння клали в один ряд, від двох до п'яти шарів з елементами перев'язки, але без розшивки швів.

На рівні підлоги цих приміщень знаходилися

3-4 господарські, декілька ритуальних та 2-3 стовпові ями, а також відкриті вогнища. Ями були заповнені керамікою, кістками тварин, а в деяких було зроблено поховання людського черепу без нижньої щелепи.

Культові комплекси були розташовані в південній частині городища та являли собою напівземлянки з глинобитними стінами (приміщення №№ 3,4,6,7,8,13). На рівні підлоги цих споруд знаходилися ритуальні ями, з розташуванням по ходу сонця. Заповнення ям складалося із черепа людини, кісток тварин (зокрема черепахи), різного керамічного посуду, каміння. Більшість ям були перекриті кострищами [5]. Структура і характер приміщень № 3 і № 4, включаючи розташування ям, система яких була зв'язана з магічними для багатьох народів числами – три ями (7, 1 і 10) по довгій осі, п'ять ям (8,9,10,11,12) уздовж західної стінки, сім ям (1,2,3,4,5,6,7), що створювали мовби коло разом з дугою апсиди – дванадцять ям усього, не залишають сумніву в їхньому культовому призначенні. Серед можливих ритуалів, які, вірогідно, відправлялися в цьому комплексі, можна назвати солярний, хтонічний, культ героїв. Аналогів цим спорудам у Причорномор'ї епохи фінальної бронзи поки не зафіксовано.

Приміщення №№ 6,7,8 входили у єдину ритуально-культову споруду, яка складалася з трьох нефів. В заповнені були зафіксовані ритуальні ями та кострища, людські черепи, кам'яний фалос та інші тотемні предмети [6].

Приміщення № 13 – культова споруда, де на відкритій площадці північної частини приносили жертви, у ямах східної частини відправлялися похоронний та поминальний ритуал (захо-ронення антропоморфних кам'яних стел в ямах), а в західній частині перед великою стелою (образ божества, або верховного Бога) – поминальний і молитовний ритуал. В одній із ям під стелою були зафіксовані сліди тризни – горілий гумус з керамічними уламками та залишками зерен культурного винограду. Також треба зазначити, що в південну стіну приміщення був вмурований горщик з залишками рибних кісток. Це напевно оберег, який повинен надавати споруді додаткову міць та надійність. Однак, можливо, що всі ці ритуали були об'єднані єдиним змістом і дійством та пов'язані з очисним обрядом, який здійснювався перед в'їздом на городище. Крім цього, можна припустити, що всі ці кам'яні стели були своєрідною духовною вартою, яка стояла в сакральному сенсі на стражі всього городища (подібні речі відомі в Трої VI).

Особливий інтерес представляє ритуально-культовий спуск-підйом (пандус) в центральний храм городища. Кут падіння схилу складав

близько 30°, ширина – близько 1 м, а довга вісь була спрямована на літній схід сонця (спостереження 21 червня). Поверхня пандуса була абсолютно чиста, а схили були покриті товстим, до 0,3 м (у даний час), шаром попелу, залишками посуду, невеликими ямками з рибною лускою та скупченням кісток тварин. Покриття схилів залишками трізни відбувалося періодично, а сам пандус утримувався чистим і підсиपाвся піском протягом всього часу функціонування [6].

Аналіз культових приміщень та пандуса дозволяє зробити висновок, що жителі городища відправляли різні специфічні та синкретичні ритуали. Основні з них були пов'язані з поклонінням сонцю та вогню (ритуальні ями, культовий пандус), вшануванням предків і героїв (поховання черепів та антропоморфних стел у спеціальних ямах). Практикували мешканці й культ фалоса.

В 2004 р. були розпочаті дослідження оборонних укріплень городища (рову шириною 5 та глибиною 2,5 метри і невисокого муру з глини та каміння). Ці укріплення захищали мешканців від небезпеки з заходу, півдня та півночі, а крутий схил берегу річки Інгул – зі сходу. В разі необхідності рів перетинали за допомогою мосту. Фундамент мостової конструкції був збудований з великих плит вапняку. Залишки цієї кам'яної споруди майже в первозданному стані збереглися в нижній частині рову. Поховане на дні рову склепіння черепа людини в оточенні кераміки білозерської культури, техніка кладки мостової конструкції, її ґрунтова обваловка, що містила характерні для поселення знахідки – все це не залишає сумніву стосовно віку оборонних споруд – доби пізньої бронзи. Зазначені споруди можна зіставити з фортифікацією, вивченою на о. Мала Хортиця (доба ранньої бронзи) та на Біляусі (пізньоскіфський період) [7]. Така розгалужена система штучної фортифікації рубежу II – I тис. до Р.Х. вперше досліджена в регіоні Степового Причорномор'я та являє собою приклад протгородського будівництва, яке виникло тут за п'ять століть до початку давньогрецької колонізації та заснування славнозвісної Ольвії.

Матеріальна культура мешканців городища представлена наступними групами знахідок: керамічний матеріал, вироби з кісток тварин, кам'яні знаряддя праці, металеві вироби.

Основу матеріальних знахідок городища “Дикий Сад” складає керамічний матеріал. В ході досліджень були виявлені уламки більш 1700 вінець різного посуду, 900 донець, більш 11000 стінок, з яких більш 200 з різним орнаментом, а також більш 70-ти посудин різної форми й типу, які піддаються реставрації та реконструкції. В тісто посудин додавали пісок,

шамот, слюду, графіт, товчений вапняк. Колір поверхні – чорний, сірий, світло-червоний, жовтий та теракотовий. За функціональним призначенням кераміка поділялася на кухонну, столову і тарну, а за технічними ознаками – на просту і лощену. Значна частина кераміки піддається чіткій реконструкції та поділяється на кераміку місцевого походження, запозичену із сусідніх західних синхронних культур та чистий імпорт.

Усі форми горщиків відносяться до кухонного і тарного посуду, для якого характерна груба технологія обробки. Серед горщиків присутні більш ранні зразки, що генетично пов'язані із сабатинівською керамікою, власне білозерські, а також перехідні форми від сабатинівського до білозерського посуду. Крім цього, в колекції городища зустрічаються форми посуду з ареалу культур раннього фракійського Гальштату (НаА 1) і Центральної Європи.

Корчаги з поселення “Дикий Сад” складають оригінальну частину керамічної колекції і відносяться до тарного посуду. Це великі вузькогорлі посудини висотою 39–50 см, з високим горлом, прямим чи відтягнутим назовні вінцем та округлим корпусом. Деякі екземпляри орнаментовані косими насічками в місці переходу горла в корпус. Серед корчаг зустрічаються як лощені, так і прості посудини. Генетично корчаги з “Дикого Саду” пов'язані з білозерсько-тудоровським типом посуду. Не виключено і те, що їхня форма запозичена з більш західних культур.

Кубки та кубкоподібні судини – найбільш орнаментована частина керамічної колекції поселення. Вони розрізняються за формою, розмірами та орнаментациєю. Кубки виготовлені з добре відмоченої глини. Основний мотив орнаменту – горизонтальна риска на межі шийки і плічка, вертикальні та горизонтальні каннелюри, розташовані по тулову під кутом в 45° та відбитки зубцюватого штампа. Орнаментация, форма і технологія виробництва кубків з городища “Дикий Сад” зближає їх з кубками білогрудівської і першого ступеня чорноліської культур лісостепової смуги. Є аналогії й в матеріалах культур фракійського Гальштату. Можна припустити, що частина кубків безпосередньо імпортована у Степове Побужжя з західних та північно-західних регіонів [8].

Керамічний посуд городища “Дикий Сад”, з одного боку, має генетичні зв'язки із сабатинівською керамікою, а з іншого боку, має сильний вплив культур фракійського Гальштату і синхронних культур лісостепової зони Північної України. Великий відсоток інокультурної кераміки в колекції городища, з

одного боку, підтверджує факт запозичення населенням Степового Побужжя деяких форм й декору основних видів посуду, а, з іншого, – свідчить про прямий імпорт із західних, південно-західних і північних регіонів ойкумени. Ця теза підтверджується й матеріалами розкопок білозерських пам'яток в Північно-Західному Причорномор'ї [9].

Вироби з кісток великої і малої рогатої худоби, риби, рогів оленя, щелеп, ребер і копит коня представлені досить оригінальними предметами (всього 70 одиниць). Вони застосовувалися для обробки шкір і туш тварин, приготування риби, полювання, обробки кераміки, у ткацтві, при такелажних роботах і виготовленні кінської упряжі. Найбільш цікавими та в культурно-історичному вимірі значущими є псалії з трьома різновеликими отворами в одному плані та пластина з рогу оленя хрестоподібної форми з овальними кінцями і з трьома наскрізними округлими отворами. Такі псалії є типово білозерськими та добре відомі в степовій і лісостеповій зоні Північного Причорномор'я [10], а також в степовому Криму [11]. Однак, в такій масовій кількості псалії були виявлені тільки на городищі “Дикий Сад”, а подібні пластини відомі з матеріалів розкопок інших пам'яток доби пізньої бронзи на теренах України та Росії (Брилевський могильник, поселення Ігрень-Підкова та поселення на Алтайському Приоб'ї Фірсово – XVIII). Треба зазначити, що пластина з городища найбільш подібна за своєю формою до пластини з поселення Фірсове – XVIII [12].

Таким чином, вироби з кісток дозволяють говорити про досить розвинуте ремісничє виробництво на городищі, насамперед, шкіряне, керамічне, ткацтво, такелажне, деревообробка та інші.

Комплекс металевих виробів нараховує 26 предметів. Бронзові вироби підрозділяються на зброю, начиння і прикраси. Серед металевих виробів 6 кинджалів, 8 шил, рибальський гачок, фрагмент невеликої стамески, дві шпильки, 2 клепаних казана, ніж-пилка, бронзовий браслет і фрагмент фібули. Безпосередньо з бронзолivarним виробництвом пов'язана знахідка кам'яної двосторонньої ливарної форми. З однієї сторони форма була призначена для виготовлення бронзового наконечника дротика і кілець кінської амуніції, з іншого боку – великого кільця.

Географія знахідок цих виробів дозволяє припускати, що частина з них потрапила в Причорноморські степи (і в Степове Побужжя зокрема) через носіїв культури раннього фракійського Гальштату (НаА 1) [13].

Вироби з каменю займають значне місце в матеріальній культурі білозерських племен, не

виняток й матеріали з городища. Кам'яні знаряддя представлені різними за функціональним призначенням типами (більш 110 одиниць). Серед них різного розміру округлі кам'яні предмети – розтиральники зі сплосченими поверхнями із кристалічних порід і щільного, кристалізованого вапняку. Різної форми підставки для обробки металу, пести для легких мінералів, гірничорудні молоти – кирки, колосники для інтенсивного дуття в нагрівальному вогнищі (ковальський горн), під'ятники – опори під стовпи, сокири і т.д. Великі кам'яні предмети характерної форми і з характерним загладжуванням могли використовуватися як противаги і маховики обертового моменту при роботі токарського деревообробного верстата, а також як шліфувальні знаряддя для надання виробу готової форми. Ці предмети також могли служити і якірними конструкціями. Широко представлені в колекції знаряддя для обробки зерна – зернотерки (досить великі плити) і розтиральники зі спрацьованою робочою поверхнею. Зустрічаються в колекції і кам'яні, вотивні предмети культового характеру (фрагмент кам'яного фалоса, ритуальна кам'яна сокира).

Викликає інтерес й аналіз порід кам'яних знарядь з колекції поселення. Зроблений В.Ф.Петрунем петрографічний аналіз (49 зразків) дав досить цікавий результат. По-перше, камінь пам'ятки за рядом ознак відрізняється від порід інших поселень срубно-сабатинівсько-білозерського часу нашого і прилеглого регіонів (Воронівка – II, Виноградний Сад, Бузьке – IV, Щуцьке – I, Безіменне – I і II і ін.), що підтверджує унікальну репутацію городища “Дикий Сад”. По-друге, камінь колекції ха походженням можна розбити на три головних типи. Перший тип – місцевий камінь, що видобувався з найближчих (добовий перехід) оголень – виходів у долинах рік Південний Буг і Інгул. Другий тип – привезений з Південних Карпат, Малої Азії й окремих регіонів Середземномор'я. Третій тип – важко-визначеного характеру може бути і місцевим, і привезеним здалеку. Подібна ситуація, можливо, пояснюється багаторазовим відвідуванням поселення “Дикий Сад” різноетнічними групами місцевого або стороннього населення.

Таким чином, аналіз основних археологічних показників городища “Дикий Сад” дозволяє зробити висновок про його синкретичний, не схожий на синхронні пам'ятки регіону, характер. В основі цих показників лежать як місцеві традиції, так й значно відчужаються культурні впливи і запозичення з сусідніх культур західного, північного і південного

центрів ойкумени епохи фінальної бронзи. Виходячи з цього, можна охарактеризувати городище “Дикий Сад” як яскраве явище серед археологічних пам’яток періоду фінальної бронзи степової смуги півдня України. По суті, “Дикий Сад” – це єдина, що збереглась, археологічна пам’ятка чорноморського міста-порту часів легендарної Трої й Троянської війни, яка виконувала функцію культурно-релігійного і торгово-економічного центру Східної Європи, та мала дуже важливе значення для населення Причорноморського регіону.

Крім цього, деякі археологічні факти, зафіксовані на території городища та розглянуті в комплексі, – відокремлені господарчі й

ремісничі приміщення, з ознаками цілеспрямованої заготівлі припасів (можливо, для дальніх морських чи суходільних подорожей), оборонні споруди з мостовою конструкцією, ритуально-культові комплекси з ознаками відправлення різних сакральних ритуалів, високий розвиток гончарства, металургії та металообробки, косторізної та такелажної справи, а також масова обробка шкір і хутра, дозволяють поставити питання й про його політичну функцію. Цілком можливо, що городище “Дикий Сад” було своєрідним центром, яке об’єднувало навколо себе населення не тільки Степового Побужжя, а й всього Північно-Західного Причорномор’я (від

Література

1. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985. – С. 114, рис. 17.
2. Otroschenko V. Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg. B. Hänsel u J. Machnik (Rahden/Westf. 1998, 353-360).
3. Горбенко К.В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения “Дикий Сад” // Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С. 76-85.
4. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення “Дикий Сад” у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О.Гаврилюк. – Вип. 7. – Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 104-110.
5. Горбенко К.В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы “Дикий Сад” // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий: Сборник научных работ. – Донецк, 2000. – С. 53-55.
6. Горбенко К.В. Ритуально-культовые сооружения поселения “Дикий Сад” в контексте этнокультурных связей поселения Степного Побужжя эпохи финальной бронзы // Научные труды МГПУ. Серия: Социально-исторические науки. – Москва, 2001. – С. 338-343.
7. Іллінський В.Є., Пустовалов С.Ж. Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда). Попереднє повідомлення // Праці Центру пам’ятокознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 142-156; Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии: Материалы по археологии Крыма. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – С. 48, 59, рис. 58-61; Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С. 162-188.
8. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1990. – С. 100, рис. 42, 8, 9.
9. Там само. – С. 123-128.
10. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976. – 180 с.
11. Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. – К., 2003. – С. 130, рис. 63.
12. Вальчак С.Б. Загадочные пластины позднебронзового века на днепровском левобережье // Археологічний літопис України. – Полтава, 2001. – С. 30-32.
13. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 151, рис. 102, 13.

Надійшла до редколегії 31.03.2006 р.